

Μάριος Θ. Τάνταλος

**Ο Κωνσταντίνος Αρμενόπουλος «σκεπτικός». Παρατηρήσεις στα
χωρία 1.3.3-9 της *Εξαβίβλου****

Σκέφτομαι συχνά, όχι χωρίς φθόνο, το τοπίο της επιστημονικής έρευνας στις βυζαντινές σπουδές, ειδικότερα στο χώρο του Δικαίου, ύστερα από 300 ή 400 χρόνια. Προσπαθώ να φανταστώ το πλήθος των τεχνικών και άλλων δυνατοτήτων που θα έχουν τότε οι ερευνητές στη διάθεσή τους, τα *instrumenta studiorum* που θα μπορούν να συμβουλευούνται, τις λαμπρές εργασίες που αναμφίβολα θα είναι σε θέση να συνθέτουν.

Παρόλα αυτά δεν τους ζηλεύω καθόλου. Γιατί δασκάλους, σοφούς τε και άγαθούς, όπως όλοι εδώ ξέρουμε πως ήταν ο Κωνσταντίνος Πιτσάκης και ο Χαράλαμπος Παπαστάθης, *οὐκ ἔσται εὐρεῖν*. Εμείς βρήκαμε. Και είναι αυτή η εμπειρία, κοινή για όλους και ξεχωριστή για τον καθένα, συντελεσμένη αλλά και διαρκώς ενεστώσα, που μας δείχνει ποια είναι η αληθινή αξία· τι σημαίνει να ξεχωρίζεις ένα πολύτιμο μέταλλο από όλα τα άλλα.

Τα δέντρα εξάλλου, λένε, φαίνονται από τους καρπούς τους. Το 1971 κάνει την εμφάνισή του, στην Αθήνα, ένα βιβλίο που θα οριοθετήσει μια νέα περίοδο στο χώρο των αρμενοπουλικών σπουδών. Πρόκειται για μία καινούργια, χρηστική έκδοση της *Εξαβίβλου*¹ με εκτενή

* Το κείμενο που ακολουθεί παρουσιάστηκε ως ανακοίνωση στο *ΑΔ' Πανελλήνιο Ιστορικό Συνέδριο* (Θεσσαλονίκη, 31 Μαΐου - 2 Ιουνίου 2013), *Συνεδρία στη μνήμη Χ. Κ. Παπαστάθη και Κ. Γ. Πιτσάκη*. Αποτελεί διευρυμένη μορφή ενός τμήματος της υπό εκπόνηση διατριβής μου στη Νομική Σχολή του Πανεπιστημίου Αθηνών με τίτλο «*Η νομή και η προστασία της από το ρωμαϊκό στο βυζαντινό δίκαιο*». Θα ήθελα να ευχαριστήσω την επιβλέπουσα Καθηγήτρια κ. Ελευθερία Σπ. Παπαγιάννη για την πρόθυμη άδεια δημοσίευσης της εργασίας, την Ελληνική Εταιρεία Ιστορίας του Δικαίου και ιδιαίτερα τον πρόεδρό της κ. Δημήτρη Γ. Αποστολόπουλο για την τιμητική πρόσκληση, καθώς και την Ελληνική Ιστορική Εταιρεία για τη φιλοξενία.

¹ Κ. Γ. Πιτσάκης, *Κωνσταντίνου Αρμενοπούλου Πρόχειρον Νόμων ή Εξαβίβλος*, [Βυζαντινά και νεοελληνικά κείμενα, 1] Αθήνα 1971 (ανατ. 2006), (στο εξής: Κ. Πιτσάκης, *Εξαβίβλος*). Για τις εκδοτικές τύχες της *Εξαβίβλου* βλ. αναλυτικά Κ. Γ. Πιτσάκης,

Εισαγωγή, υπομνηματισμό και γλωσσάριο. Το έργο μοιάζει περισσότερο με ένα προϊόν μακράς προεργασίας ενός ώριμου επιστήμονα παρά για το πρώτο πόνημα ενός νεαρού ιστορικού του Δικαίου. Αποτελεί στην πραγματικότητα μία υποδειγματική για τα μέτρα της εποχής – σπεύδω να διορθώσω, για τα μέτρα κάθε εποχής– μελέτη, το κύριο μειονέκτημα της οποίας στέκεται σήμερα, 42 χρόνια μετά την έκδοσή της, ότι λειτουργεί αποθαρρυντικά, αν όχι αποτρεπτικά, για οποιαδήποτε σκέψη κριτικής έκδοσης της *Εξαβίβλου*.

Ένα από τα μείζονα προβλήματα της αρμενοπουλικής φιλολογίας, που θίγονται κατ' ανάγκη και στην Εισαγωγή της τελευταίας έκδοσης, είναι ο χαρακτήρας της *Εξαβίβλου* και η προσωπική συμβολή του Αρμενοπούλου. Σε αντίθεση με προγενέστερες θεωρήσεις ο επιμελητής απορρίπτει τα περί συστηματικής επεξεργασίας των ερانيσθέντων χωρίων εκ μέρους του Αρμενοπούλου ή απόπειρας εκσυγχρονισμού του Δικαίου εκ μέρους του. «Τα βασικά χαρακτηριστικά της *Εξαβίβλου*», υποστηρίζει, «ως νομικού κειμένου είναι ο ερανιστικός χαρακτήρας του έργου, η περιληπτική μεταφορά των διατάξεων και η συστηματική κατάταξη της ύλης»². Για προσωπικό ύφος φυσικά του Αρμενοπούλου δεν μπορεί να γίνει λόγος³. «Οι διατάξεις», διαβάζουμε πάντα στην Εισαγωγή, «μεταφέρονται στην *Εξάβιβλο* κατά κανόνα με τη διατύπωση που έχουν στις πηγές που χρησιμοποιεί ο Αρμενόπουλος: δεν παρατηρείται προσπάθεια προσαρμογής της γλωσσικής μορφής ή ενοποιήσεως της ορολογίας, αλλά ούτε και αποκαταστάσεως διατάξεων που φανερά νοσούν»⁴.

Μια ενότητα διατάξεων φαίνεται ωστόσο, εκ πρώτης όψεως τουλάχιστον, να μην επιβεβαιώνει τα συμπεράσματα αυτά. Στα χωρία αυτά της *Εξαβίβλου*⁵, που θα μας απασχολήσουν, αναφορά γίνεται στις προϋποθέσεις χρησιμότητας ακινήτου, του θεσμού δηλαδή που οδηγεί σε πρωτότυπο τρόπο κτήσης της κυριότητας. Εντύπωση προκαλεί κατ' αρχάς η παρουσία φράσεων στην ενότητα αυτή όπως «καί τινες μὲν

«GUTENBERG 2000». Γουτεμβέργιος και Αρμενόπουλος. Το αθησαύριστο χρονικό μιας επετειακής συνάντησης, *Βυζαντιακά* 21 (2001) 291-306.

² Κ. Πισάκης, *Εξάβιβλος* μ'.

³ Κ. Πισάκης, *Εξάβιβλος* μ': «Πρόκειται λοιπόν για έργο αποκλειστικά συλλεκτικό: ουσιαστικά δεν υπάρχει στην *Εξάβιβλο* ούτε μία φράση που να μη βρίσκεται στις πηγές του Αρμενοπούλου ή που να μαρτυρεί, έστω, κάποια ευρύτερη επεξεργασία».

⁴ Κ. Πισάκης, *Εξάβιβλος* μβ'.

⁵ Πρόκειται για τα χωρία 1.3.3-9 της *Εξαβίβλου*, έκδ. G. E. Heimbach, *Manuale legum sive Hexabiblos cum appendicibus et legibus agrariis*, Leipzig 1851 (ανατ. Aalen 1969), (στο εξής: Αρμ.). Για την *Εξάβιβλο*, έργο που συντάχθηκε το 1344/1345, βλ. Σπ. Ν. Τρωιάνος, *Οι πηγές του βυζαντινού δικαίου*, Αθήνα - Κομοτηνή 2011³, σ. 386-391 (στο εξής: Σπ. Τρωιάνος, *Πηγές*).

ύπολαμβάνουσι», «καί τινες μὲν νομίζουσι», «ἄλλοι δὲ πάλιν οὕτω λέγουσι», οι οποίες απαντούν, με τέτοια τουλάχιστον συχνότητα, άπαξ στην *Εξάβιβλο*, και φαίνεται να υποδηλώνουν μία επιφυλακτικότητα εκ μέρους του συντάκτη της *Εξαβίβλου* ως προς την ορθότητα των συγκεκριμένων ρυθμίσεων.

Το θέμα παρουσιάζει πρόσθετο ενδιαφέρον, καθώς μια προσεκτική ανάγνωση των ανωτέρω διατάξεων αποκαλύπτει μια παρερμηνεία των προϋποθέσεων της χρησικτησίας. Όπως είναι γνωστό, μία από τις προϋποθέσεις για την κτήση κυριότητας ακινήτου με χρησικτησία είναι η πάροδος ορισμένου χρόνου στη νομή του πράγματος. Στο βυζαντινό Δίκαιο συγκεκριμένα, για την κτήση κυριότητας ακινήτου με χρησικτησία απαιτούνται δέκα χρόνια καλόπιστης νομής, όταν ο κύριος –τονίζω, ο κύριος του ακινήτου– είναι παρών και είκοσι, όταν απουσιάζει. Αυτονόητο είναι ότι νομέας είναι ο χρησιδεσπόζων, χρησικτησία δεν είναι άλλωστε νοητή χωρίς νομή του πράγματος. Από την ανάγνωση ωστόσο των διατάξεων είναι φανερό ότι η προϋπόθεση αυτή της παρέλευσης ορισμένου χρόνου γίνεται αντιληπτή διαφορετικά, στην πραγματικότητα πρόκειται εδώ ολοφάνερα για παρερμηνεία. Διαβάζουμε συγκεκριμένα: «Ἄλλοι δὲ πάλιν οὕτω λέγουσι περὶ τούτων ὁ νεμόμενος ἀλλότριον πρᾶγμα ἢ ἐνδημεῖ καὶ διάγει ἐν τῷ τόπῳ, ἐν ᾧ καὶ τὸ πρᾶγμα καὶ ὁ κατὰ δίκαιον λόγον ὀφείλων τοῦτο ἔχειν ἐστίν, ἢ ἀποδημεῖ καὶ μακρὰν ὄν κατέχει τὸ πρᾶγμα (...). Ὅταν οὖν ὁ τὸ ἀλλότριον πρᾶγμα νεμόμενος καὶ καλῆ πίστει νέμηται τοῦτο καὶ ἐνδημῆ, δέκα χρόνοι μόνον δίδονται τῷ βουλομένῳ ἀνακαλεῖσθαι ἀπὸ τοῦ κατέχοντος καὶ ὡς οἰκείον μετάγειν πρὸς ἑαυτὸν (...). Ὅταν δὲ πάλιν ὁ ἀλλοτρίου δεσπόζων πρᾶγματος ἀποδημῆ, διὰ τὸ μὴ δύνασθαι τὸν στερούμενον κατὰ τοῦ ἀποδημοῦντος διεγκαλεῖν (οὐδεὶς γὰρ κατὰ τοῦ ἀπόντος κινεῖ) δίδονται εἴκοσι χρόνοι τῷ τὸ οἰκείον ἀπολέσαντι πρᾶγμα»⁶.

Εἶναι προφανές ότι, σύμφωνα με τη διατύπωση αυτή, για την κτήση κυριότητας ακινήτου με χρησικτησία είναι απαραίτητη η πάροδος δεκαετίας, αν ο νομέας είναι παρών, και εικοσαετίας αν είναι απών, και όχι ο κύριος, όπως γενικά ισχύει στο βυζαντινό Δίκαιο. Το σφάλμα μπορεί να μοιάζει και να είναι επιπόλαιο, αλλά δεν είναι καθόλου αθώο. Προδίδει άγνοια του θεσμού της χρησικτησίας⁷, ένας από τους

⁶ Αρμ. 1.3.7-9.

⁷ Για την κτήση κυριότητας με χρησικτησία στο βυζαντινό Δίκαιο βάσει κυρίως της δικαιοδοτικής δραστηριότητας των εκκλησιαστικών οργάνων βλ. Ελευθερία Σπ. Παπαγιάννη, *Η νομολογία των εκκλησιαστικών δικαστηρίων της βυζαντινής και μεταβυζαντινής περιόδου σε θέματα περιουσιακού δικαίου*, τ. Ι: *Ενοχικό δικαιο*

σκοπούς εξάλλου που επιδιώκει ο θεσμός αυτός είναι και η επικύρωση της πραγματικής κατάστασης που δημιουργείται από τη μακροχρόνια οικονομική εκμετάλλευση του πράγματος εκ μέρους του νομέα. Η διαφορά στην απαιτούμενη πάροδο του χρόνου, δεκαετία ή εικοσαετία, έχει σχέση με την απουσία του κυρίου του ακινήτου και όχι του νομέα, για τους λόγους που αναφέρονται και σε ένα σχόλιο της *Εξαβίβλου* που μεταφέρει την ορθή ρύθμισή⁸.

Αλλά το σφάλμα της συγκεκριμένης διατύπωσης μαρτυρεί και παρερμηνεία των προϋποθέσεων σχετικά με τον τρόπο άσκησης της νομής που οδηγεί σε χρησικτησία. Συγκεκριμένα, άσκηση νομής *solo animo* μόνο εξαιρετικά γίνεται δεκτή στο βυζαντινό Δίκαιο. Σε κάθε περίπτωση, όπως και στο ισχύον Δίκαιο, για την κτήση κυριότητας ακινήτου με χρησικτησία απαιτείται άσκηση νομής με υλικές, εμφανείς και συνεχείς πράξεις, που εκδηλώνουν τη βούληση εξουσίαισης του νομέα πάνω στο ακίνητο και απαιτούν τη φυσική του παρουσία⁹.

Εμπράγματο δίκαιο, [Forschungen zur byzantinischen Rechtsgeschichte - Athener Reihe 6] Αθήνα 1992, σ. 153-158.

⁸ Marie Theres Fögen, Zeugnisse byzantinischer Rechtspraxis, *Fontes Minores* 5 (1982) 215-280, σ. 259.20-32: «Εἰ δὲ οὐκ ἦδει, ἀλλὰ νομίζων γνήσιον εἶναι δεσπότην τὸν ἐκποιούμενον οὕτω τὸ κτήμα ἔλαβε παρ' αὐτοῦ, καλῆ πίστει τοῦτό ἐστι. Καὶ ἐὰν ὁ τοιοῦτος ἐπὶ δεκαετίαν ἀκωλύτως καὶ ἀναμφιβόλως αὐτὸ νημηθῆ ἐνδημοῦντος τοῦ κυρίου δεσπότην καὶ ὀρθῶντος καὶ μὴ εἰς δικαστήριον ἐλκύσαντος, ἔκτοτε ἢ γνησία δεσποτεία εἰς τὸν νημόμενον μετατίθεται ἀφαιρεθεῖσα ἀπὸ τοῦ πρώτου καὶ κυρίως δεσπότην διὰ τὴν ὑπερβάλλουσαν ῥαθυμίαν αὐτοῦ δικαίως ὑποστάντος τοῦτο ποινήν ἐὰν δὲ ὁ δεσπότης τοῦ πράγματος ἀπόδημος ἦ, μέχρι τῆς εικοσαετίας ὁ χρόνος ἐκτείνεται καί, ἐὰν ἐν τούτῳ παντὶ μήτε δι' ἑαυτοῦ μήτε δι' ἑτέρου τινὸς εἰς δικαστήριον τὸ ἑαυτοῦ ἀνακαλέσεται, ἀλλὰ νημηθῆσεται τὸ κτήμα ὁ νημόμενος ἀναμφιβόλως καὶ ἀνεγκλήτῳ νομῇ, καὶ οὕτω κύριος δεσπότης ἔκτοτε αὐτὸς ἔσται, ἔχων βοηθοῦσαν αὐτῷ τὴν ἀπὸ χρόνου παραγραφὴν».

⁹ Διαφωτιστικό ως προς το σημείο αυτό είναι το σχόλιο του συντάκτη της *Εκλογής των Βασιλικών*, συλλογής που καταρτίστηκε στα χρόνια της βασιλείας του Ιωάννη Κομνηνού, και αναφέρει χαρακτηριστικά: *Εκλογή Βασιλικών* 10.35.18-20 (σ. 570.13-27): «Θεματίσωμεν δὲ τὸ λεγόμενον ἀγρὸν καλῆ πίστει ἐξωνησάμην παρὰ τινος καὶ νημηθεὶς τοῦτον ἐπὶ χρόνους θ' τυχὸν παρὰ πολεμίων κρατηθεὶς αἰχμάλωτος γέγονα καὶ διεκόπη μοι ὁ χρόνος, ὃς διὰ δεκαετίας ἔμελλέ με δεσπότην τοῦτου τοῦ ἀγροῦ καθιστάν. Ἐὰν οὖν ἀπὸ τῆς αἰχμαλωσίας ὑποστρέψω καὶ εὐρω τὸν ἀγρὸν παρὰ τοῦ πρώην δεσπότην κατεχόμενον, οὐ δύναμαι λέγειν, ὅτι προσετέθη τοῖς προδρομοῦσί μοι θ' ἐνιαυτοῖς καὶ ἕτερος χρόνος εἷς ἐμοῦ ἐν αἰχμαλωσίᾳ διάγοντος καὶ δεσπότην εἰργασάτο με τοῦ πράγματος καὶ διὰ τοῦτο κινεῖν τὴν δεσποτικὴν ἀγωγὴν ἦτοι τὴν ἰν ῥέμ καὶ τοῦτο δι' αὐτῆς ἀποσπᾶν ἐξ αὐτοῦ βλάπτω γὰρ αὐτὸν καὶ κέρδος ἑαυτῷ περιποιῶμαι, ὅπερ οὐ δίκαιον ἄλλως γὰρ δεσπότης διὰ χρόνον γίνεσθαι τις οὐ δύναται, εἰ μὴ τὸ πρᾶγμα σωματικῶς κατάσχη καὶ νέμεται. Ὁ δὲ αἰχμάλωτος δούλος ὢν κατὰ τὸν τῆς αἰχμαλωσίας καιρὸν καὶ ἀποδημῶν οὐ πιστεύεται νέμεσθαι ἔργοις αὐτοῖς καὶ διὰ τοῦτο οὔτε τὴν δεσποτείαν ὑποστρέφων δι' ὑποκαταστάσεως λαμβάνει τοῦ πράγματος οὔτε τὴν περὶ δεσποτείας ἀγωγὴν δύναται κινεῖν κατὰ τοῦ νημομένου αὐτό, ἐπεὶ οὐ διὰ δεκαετίας συναπτῆς ἔφθασε νημηθῆναι αὐτό», ἐκδ. L. Burgmann,

Η ορθή ρύθμιση υπάρχει ρητά ήδη στις *Νεαρές* του Ιουστινιανού, και συγκεκριμένα στη *Νεαρά* 119, όπου διαβάζουμε στην παράγραφο 7: «Ἐτι θεοσιζομεν, ὥστε εἴ τις κακῆ πίστει πράγματα νεμόμενος ἢ κατὰ πρᾶσιν ἢ κατὰ δωρεὰν ἢ ἄλλως ταῦτα ἐκποιήσει, ὁ δὲ νομίζων τὰ αὐτὰ πράγματα προσήκειν ἐαυτῷ τοῦτο γινώσκων ἐντὸς δέκα ἐνιαυτῶν μεταξὺ τῶν παρόντων καὶ εἴκοσι μεταξὺ τῶν ἀπόντων μὴ διαμαρτύρηται κατὰ τοὺς νόμους τὸν ἀγοραστήν ἢ τὸν τὴν δωρεὰν δεχόμενον ἢ ἐκείνον εἰς ὃν τὰ πράγματα ἄλλω οἰωδῆποτε τρῶπῳ μετενεχθείη»¹⁰.

Εἶχε προηγηθεῖ διάταξη του Ιουστινιάνειου Κώδικα¹¹, την οποία αποδίδει ο αντικήνωρ Θεόφιλος στα *Ινστιτούτα* του ως εξής, ὕστερα ἀπὸ μία ἀναδρομὴ στο προγενέστερο δίκαιο: «Ὁ δὲ ἡμέτερος βασιλεὺς καλλίονι καὶ φιλανθρωποτέρῳ χρησάμενος διανοίᾳ προσέταξε μὴ συντόμως τοὺς δεσπότης στερεῖσθαι τῶν οἰκείων πραγμάτων. Καὶ οὐδὲ ῥητῶ τόπῳ τὴν οἰκείαν ἐστένωσεν εὐεργεσίαν, ἀλλ' ἐξεφώνησεν ὑπὲρ τούτου γενικὴν διάταξιν, ἐν ἧ διηγόρευται ὥστε τὰ μὲν κινήτὰ πράγματα πανταχοῦ τῆς τριετίας παραδραμούσης *USUCAPITEUESΘAI*, τὰ δὲ ἀκίνητα διὰ τῆς τοῦ μακροῦ χρόνου κατοχῆς, τουτέστιν, εἰ μὲν πάρεισιν οἱ δεσπότης δεκαετίας, εἰ δὲ ἀπολιμπάνονται εἰκοσαετίας παρελθούσης. Οἶον ἀγρὸν *ETRADITEUSAS* μοι ἢ οἰκίαν *Τιτῶ* διαφέρουσας, ὑποπτεύοντί μοι εἶναι σε δεσπότην καὶ διὰ τοῦτο *BONA FIDE* δεχομένῳ τὸ πρᾶγμα. Εἰ μὲν ἐνδημῆ ὁ *Τίτιος*, ἀρκεῖ μοι πρὸς *USUCAPIONA* δεκαετία, εἰ δὲ ἀπολιμπάνεται, εἰκοσαετία»¹².

Η ορθή ρύθμιση επαναλαμβάνεται στις *Ροπές*, ἔργο των τελευταίων δεκαετιῶν του 6^{ου} αἰ.¹³, στην *Εισαγωγή*¹⁴ και στον *Πρόχειρο Νό-*

Ecloga Basilicorum, [Forschungen zur byzantinischen Rechtsgeschichte, 15] Frankfurt am Main 1988 (στο εξής: *Ecl. B.*). Για τη συλλογὴ αὐτὴ βλ. Σπ. Τρωιάνος, *Πηγές* 278-279.

¹⁰ N. J. 119.7, ἐκδ. R. Schöll - G. Kroll, *Novelles Justiniani*, Berlin 1895 (ανατ. 1993). Στην επιτομὴ των *Νεαρῶν* του Ιουστινιανού του σχολαστικού Θεόδωρου Ερμοπολίτη ἡ διάταξη μεταφέρεται ως εξής: *Brev. Nov. 119.8*: «Ὁ λαβὼν πρᾶγμα παρὰ τοῦ *MALA FIDE* νομέως καὶ μὴ διαμαρτυρηθεῖς, *USUCAPITE*ύει αὐτὸ ἐπὶ μὲν παρόντων δεκαετία, ἐπὶ δὲ ἀπόντων εἰκοσαετία, ἐὰν δηλονότι ἤδει ὁ δεσπότης τοῦ πράγματος τὴν ἐκποιήσιν. εἰ γὰρ ἠγνόει, ὅτι αὐτῷ ἀνήκει τὸ πραθὲν ἢ ὅτι ὅλως ἐπράθη, οὐκ *USUCAPITE*ύει ὁ ἀγοράσας, εἰ μὴ παρέλθῃ λ' ἔτη καὶ *BONA FIDE* ἐνέμετο», ἐκδ. C. E. Zachariä, *Ανέκδοτα*, Leipzig 1843 (ανατ. Aalen 1963), σ. 1-165 (120). Για τον Θεόδωρο και το ἔργο του βλ. Σπ. Τρωιάνος, *Πηγές* 153-157.

¹¹ C. J. 7.31.1, ἐκδ. P. Krüger, *Codex Justinianus*, Berlin 1877 (ανατ. 1997).

¹² Th. 2.6.pr.27-38, ἐκδ. J. H. A. Lokin κ.ά., *Theophili antecessoris paraphrasis Institutionum*, Groningen 2010. Για τον Θεόφιλο και το ἔργο του βλ. Σπ. Τρωιάνος, *Πηγές* 134-135.

¹³ Ροπαί 31.1: «Τὰ ἀκίνητα μεταξὺ παρόντων διὰ δεκαετίας καὶ ἀπόντων εἰκοσαετίας τῇ χρονίᾳ νομῆ δεσπόζονται. ὡς βι. ζ' τοῦ κώδ. τί. λ' καὶ λγ' καὶ ιδ' καὶ νεαρά»

μο¹⁵, βεβαιότατα στα Βασιλικά, τη μεγάλη κωδικοποίηση των Μακεδόνων αυτοκρατόρων¹⁶, και στο κύριο παράγωγό της, τη Μεγάλη Σύνοψη των Βασιλικών¹⁷, συλλογή που τοποθετείται γύρω στα μέσα του 10^{ου} αι. Δεν λείπει από την Πείρα¹⁸, ενώ μεταφέρεται ικανοποιητικά ως προς το σημείο που μας ενδιαφέρει εδώ στη Σύνοψη Νόμων¹⁹ του Μιχαήλ Ψελλού (1060-1067) αλλά και σε σχόλια της Σύνοψης Νόμων²⁰

ριθ' κεφ. ιη', τῶν δὲ βασιλικῶν βι. ν' τί. ι' καὶ ια' ιβ' καὶ ιδ' κεφ. ια', ἐκδ. Fr. Sitzia, *Le Rhopai*, [Università di Cagliari. Pubblicazioni della Facoltà di Giurisprudenza, ser. I, 30] Napoli 1984. Για το έργο βλ. Σπ. Τρωιάνος, *Πηγές* 157-158.

¹⁴. Εισαγωγή 39.41: «Εἴ τις κακῆ πίστει πράγματα νειόμενος ἢ κατὰ προᾶσιν ἢ κατὰ δωρεὰν ἢ ἄλλως ταῦτα ἐκποιήσῃ, ὁ δὲ νομίζων τὰ αὐτὰ πράγματα προσήκειν αὐτῷ τοῦτο γινώσκων ἐντὸς ἰ' ἐνιαυτῶν μεταξὺ τῶν παρόντων ἢ κ' μεταξὺ τῶν ἀπόντων μὴ διαμαρτύρηται κατὰ τοὺς νόμους τὸν ἀγοραστήν, ἦτοι τὸν τὴν δωρεὰν δεχόμενον ἢ ἐκεῖνον εἰς ὃν τὰ πράγματα ἄλλω οἰωδῆποτε τρόπῳ μετενεχθεῖ, τὸν τὰ τοιαῦτα πράγματα κομιζόμενον βεβαίως ταῦτα ἔχειν μετὰ [τὴν] τῆς δεκαετίας δηλονότι ἐπὶ τῶν παρόντων καὶ τῆς εἰκοσαετίας ἐπὶ τῶν ἀπόντων παραδρομῆν», ἐκδ. I. και Π. Ζέπος, *Ius Graecoromanum*, τ. I-VIII, Αθήνα 1931 (ανατ. Aalen 1962), τ. II, σ. 229-368 (στο ἐξῆς JGR).

¹⁵. Πρόχειρος Νόμος 38.41, ἐκδ. JGR II, σ. 114-227. Για τον Πρόχειρο Νόμο και την εξάρτησή του από την Εισαγωγή βλ. Σπ. Τρωιάνος, *Πηγές* 240-248.

¹⁶. Βασιλικά 50.10.4 (=C.7.31.1): «Ἡ διάταξις κελεύει πάντα τὰ πράγματα, εἰ μὲν κινητὰ ἢ αὐτοκίνητα εἴησαν, διὰ τριετίας τῆ χρονία νομῆ δεσπόζεσθαι, εἰ δὲ ἀκίνητα, διὰ δέκα καὶ εἴκοσι ἐνιαυτῶν τῆ χρονία νομῆ δεσπόζεσθαι, δέκα μὲν ὅτε πάρεσιν οἱ δεσπότες, εἴκοσι δὲ ὅτε ἄπεισιν», ἐκδ. H. J. Scheltema - N. van der Wal - D. Holwerda, *Basilicorum Libri LX*, Series A: *Textus*, Groningen 1955-1988. Για τα Βασιλικά, το μεγάλο κωδικοποιητικό έργο του 9^{ου} αι., βλ. Σπ. Τρωιάνος, *Πηγές* 252-263.

¹⁷. Μεγάλη Σύνοψη των Βασιλικών Δ 4.49: «Ἡ διάταξις κελεύει πάντα τὰ πράγματα, εἰ μὲν κινητὰ ἢ αὐτοκίνητα εἴησαν, διὰ τριετίας τῆ χρονία νομῆ δεσπόζεσθαι, εἰ δὲ ἀκίνητα, διὰ ἰ' καὶ ἑνιαυτῶν τῆ χρονία νομῆ δεσπόζεσθαι, δέκα μὲν, ὅτε πάρεσιν οἱ δεσπότες, εἴκοσι δὲ, ὅτε ἄπεισιν», ἐκδ. JGR V. Για τη Μεγάλη Σύνοψη των Βασιλικών βλ. Σπ. Τρωιάνος, *Πηγές* 275-278.

¹⁸. Πείρα 8.15: «Ἐὰν ἀγοράσῃ τις οἰκίαν παρὰ τινος νομίζων αὐτὸν δεσπότην, καὶ πάρεσιν ὁ ἀληθὴς δεσπότης καὶ γινώσκει ὡς ἐπράθη τὸ ἴδιον καὶ ἐφησυχάσῃ ἐπὶ δέκα ἐνιαυτοῖς, οὐκ ἔχει ἀγωγήν κατὰ τοῦ ἀγοραστοῦ ἀπεκλείσθη γὰρ τῆ δεκαετία. ἢ ἐὰν οὐ πάρεσιν ὁ ἀληθὴς δεσπότης, ἀπολιμπάνηται δέ, καὶ καθ' ὅμοιον γινώσκει ὅτι τὸ πρᾶγμα αὐτοῦ ἐπράθη, καὶ ἐντὸς εἴκοσιν ἐνιαυτῶν οὐκ ἐκίνησεν, ἀποκλείεται τῆ εἰκοσαετία», ἐκδ. JGR IV, σ. 9-260. Για την Πείρα, συλλογή αποσπασμάτων από δικαστικές αποφάσεις και γνωμοδοτήσεις που καταρτίστηκε στην Κωνσταντινούπολη μεταξύ των ετών 1040 και 1050, βλ. Σπ. Τρωιάνος, *Πηγές* 295-300.

¹⁹. Σύνοψις των νόμων στ. 727-729: «τῶν ἀκινήτων πέφυκεν, ἄναξ, ἢ προθεσμία/ τοῖς μὲν παροῦσι δέκατος ἐνιαυτὸς καὶ μόνος, / τοῖς δὲ γ' ἀποῦσιν εἰκοστός, οὐκέτι περαιτέρω», ἐκδ. L. G. Westerink, *Michael Psellus: Poemata*, [Bibliotheca scriptorum Graecorum et Latinorum Teubneriana] Stuttgart-Leipzig 1992, σ. 123-190 (στο ἐξῆς: L. Westerink, *Psellus*). Για το διδακτικό εγχειρίδιο του Ψελλού βλ. Σπ. Τρωιάνος, *Πηγές* 284-286.

²⁰. L. Westerink, *Psellus* 186.195-198: «Λέγει ο διδάσκαλος περὶ νομῆς εἰ μὲν τις κατ' ἐνώπιόν σου κέκτηται τὸ κινητὸν σου πρᾶγμα δεκαετίαν καὶ οὐκ ἐνάξει οὐδὲ

που χρονολογούνται, κατά τη γνώμη μου, το τελευταίο τέταρτο του 11^{ου} αι. και πρέπει να προσγραφούν στον Θεόδωρο Σμύρνης²¹. Αποδίδεται ορθά στην *Εκλογή Βασιλικών*²² αλλά και σε παράγωγα του *Προχείρου Νόμου*, όπως το λεγόμενο *Prochiron Legum*²³ από την περιοχή της Καλαβρίας που συνετάγη στο τέλος του 10^{ου} αι. ή στις αρχές

παρραγγείλης, ἀπόλεσας αὐτό· εἰ δὲ οὐχ ὑπάρχεις ἐν τῇ χώρᾳ, ἔχεις ἄδειαν τοῦ ζητῆσαι τὸ σὸν ἄχρι χρόνων κέ».

²¹ Τα σχόλια αυτά που συνοδεύουν τη *Σύνοψη Νόμων* γράφτηκαν, κατά τη γνώμη μου, από τον Θεόδωρο Σμύρνης και έχουν ως αποδέκτη τον Νικηφόρο Πορφυρογέννητο στα πλαίσια διδασκαλίας προς αυτόν του ποιήματος του Ψελλού. Για το θέμα βλ. M. Th. Tantalos, *Ad fontes. Ein Kommentar des elften Jahrhunderts und seine Spuren, στο Πρόγραμμα Τρίτης Διεθνούς Συνάντησης Νέων Ιστορικών του Ελληνικού Δικαίου*, Θεσσαλονίκη, 29 Σεπτεμβρίου - 2 Οκτωβρίου 2011, σ. 53-70 (προσωρινή έκδοση χωρίς υποσημειώσεις). Για τον Νικηφόρο Πορφυρογέννητο βλ. J.-Cl. Cheynet, *Grandeur et décadence des Diogéni, στο Η αυτοκρατορία σε κρίση (:). Το Βυζάντιο τον 11^ο αιώνα (1025-1081)*, εκδ. Βασιλική Ν. Βλυσίδου, Αθήνα 2003, σ. 119-137 (εδώ 133-134) (= *La société byzantine. L'apport des sceaux*, τ. 2: *Recherches prosopographiques*, Paris 2008, αρ. XXI, 563-581 [εδώ 578-580]). Για τον Θεόδωρο Σμύρνης και το έργο του βλ. πρόσφατα M. Trizio, *Ancient Physics in the Mid-Byzantine Period: The Epitome of Theodore of Smyrna, Consul of the Philosophers under Alexios I Komnenos (1081-1118)*, *Bulletin de philosophie medieval* 54 (2012) 77-99, καθώς και L. G. Benakis, *Theodoros of Smyrna Epitome of Nature and Natural Principles According to the Ancients. Editio princeps. Introduction, Text, Indices*, [Corpus Philosophorum Medii Aevi v. 12] Athenis 2013, σ. 11-25. Για τη νομική διδασκαλία τον 11^ο αι., η οποία είχε ιδιωτικό χαρακτήρα και χρησίμευε για την κατάληψη υψηλών δημοσίων θέσεων, βλ. Α. Γκουτζιουκώστας, *Η απονομή δικαιοσύνης στο Βυζάντιο (9^{ος}-12^{ος} αιώνες). Τα κοσμικά δικαιοδοτικά όργανα και δικαστήρια της πρωτεύουσας*, [Βυζαντινά Κείμενα και Μελέται 37] Θεσσαλονίκη 2004, σ. 271-282.

²² Ecl. B. 2.2.191 pr. (σ. 60³³⁻³⁴-61¹⁻³): «...δεσπόζομεν ἐπὶ μὲν παρόντων διὰ δεκαετίας, ἐπὶ δὲ ἀπόντων διὰ εἰκοσαετίας. Εἰ γοῦν, καθὼς εἶπον, καλῆ πίστει νέμομαι πράγματι νινος ἐν τῆδε τῇ πόλει, εἰ μὲν ὁ δεσπότης τούτου ἐστὶν ἐν ταύτῃ ἢ τῇ περιοικίδι ἢ τοῖς κήποις αὐτῆς, δεσπόσω διὰ δεκαετίας ὡς παρόντος τοῦ δεσπότου· εἰ δὲ μὴ ἐστὶν ἐν τούτοις, ἄπεσιν, καὶ ὡς ἀπόντος διὰ εἰκοσαετίας δεσπόσω».

²³ Prochiron Legum 33.35: «Ἐάν τις κακῆ πίστει πράγματα κατέχη καὶ ἐκποίηση ταῦτα, τουτέστιν ἐκβάλλει ἀφ' ἑαυτοῦ, ἤτοι ἐὰν πωλήσῃ αὐτὰ ἢ δωρήσῃται ἢ ἀλλάξῃ αὐτὰ, ἢ ἄλλως πως ἐκποιήσῃ, ὁ δὲ ἀληθῆς δεσπότης βλέπων ταῦτα καὶ νομίζων προσήκειν καὶ ἀρμόζειν αὐτῷ, μὴ διαμαρτύρηται αὐτῷ κατὰ τοὺς νόμους τῷ ἀγοραστῇ ἢ τῷ δεχομένῳ τὴν δωρεάν, ἢ ἐκείνῳ εἰς ὃν οἴωδήποτε τρόπῳ μετενεχθῆ καὶ μετακομισθῆ, ἄδειαν οὐκ ἐχέτω ταῦτα λαβεῖν, ἐὰν παρὸν ἐσιώπησῃ μέχρι δεκαετίας, ἢ μὴ παρὸν ἐσιώπησῃ μέχρι εἰκοσαετίας. εἰ δὲ ἀγνοεῖ ὁ ἀληθῆς δεσπότης τῶν πραγμάτων ὅτι αὐτῷ προσαρμύζουσιν καὶ ὅτι γέγονεν ἐκποίησης, ἤτοι ἐπωλήθησαν ἢ ἐχαρίσθησαν ἢ ἐνηλλάγησαν, κελεύομεν ἵνα ὁ ἀληθῆς δεσπότης τῶν πραγμάτων μὴ ἀποδύφθῃ ἀπὸ τοῦ δικαίου τῆς ἀγωγῆς τῶν πραγμάτων τῇ δεκαετίᾳ ἢ τῇ εἰκοσαετίᾳ, εἰ μὴ διὰ τῆς παραγραφῆς τῆς τριακονταετίας, μὴ δυναμένου λέγειν τοῦ νεομένου τὰ πράγματα τούτου τῷ τρόπῳ ὅτι καλῆ πίστει νέμομαι τὰ πράγματα, ἀφ' οὗ ἠγόρασεν αὐτὰ παρὰ τοῦ νεμηθέντος ταῦτα καὶ κατέχοντος κακῆ πίστει», εκδ. F. Brandileone - V. Puntoni, *Prochiron legum publicato secondo il cod. Vat.gr. 845*, Roma 1895. Για το συμπέλημα βλ. Σπ. Τρωϊάνος, *Πηγές* 271.

του 11^{ου}, και στο *Αυξημένον Πρόχειρον*²⁴ που χρονολογείται περί το 1300. Από τον *Πρόχειρο Νόμο* αντλεί και ο Αρμενόπουλος την ορθή διατύπωση και τη μεταφέρει στο δεύτερο βιβλίο της *Εξαβίβλου*²⁵, επαναλαμβάνοντας το περιεχόμενο της Νεαράς του Ιουστινιανού που είδαμε στην αρχή.

Τη λανθασμένη αντίθετα ρύθμιση αντλεί ο Αρμενόπουλος από τη λεγόμενη *Μικρή Σύνοψη των Βασιλικών*²⁶, έργο που χρονολογείται στα τέλη του 13^{ου} αι. και αποδίδεται στον Γεώργιο Φοβηνό, και τη μεταφέρει σχεδόν αυτούσια στην *Εξαβίβλο*²⁷. Η αρχή ωστόσο της παρανόησης του νοήματος της διάταξης, όπως εμφανίζεται στη *Μικρή Σύνοψη* και μεταφέρεται στην *Εξαβίβλο*, γίνεται για πρώτη φορά από

²⁴. *Αυξημένον Πρόχειρον* 38.71: «Εἰ γὰρ ἀγοράσω οἶκον ἢ ἀγρὸν νομιζῶν δεσπότην εἶναι τὸν πωλοῦντα, καὶ ὁ κατὰ ἀλήθειαν δεσπότης βλέπει μὲν νεμόμενον καὶ γινώσκει αὐτοῦ εἶναι τὸ πρᾶγμα, καὶ οὐκ ἀντείποι παρῶν ἔσωθεν δεκαετίας ἢ ἀπὼν διὰ εἰκοσαετίας, ἀποκλείεται καὶ χώραν κατ' ἐμοῦ οὐκ ἔχει», ἐκδ. JGR VII, σ. 1-361 (στο εἶξ: *Αυξ. Πρόχ.*). Βλ. επίσης *Αυξ. Πρόχ.* 38.76: «Ἐὰν ἀγοράσω ἀλλότριον ἀκίνητον παρὰ μὴ δεσπότην νομιζῶν αὐτὸν δεσπότην εἶναι, εἰ μὲν πάρεστιν ὁ δεσπότης τοῦ πράγματος καὶ γινώσκει τὸ πραχθὲν καὶ σιωπᾶ, ἐκπίπτει τούτου διὰ τὴν σιωπὴν καὶ διὰ δεκαετίας κυριεύω αὐτοῦ· εἰ δὲ ἀπολιμπάνεται, ἔχει εἰς βοήθειαν τὴν εἰκοσαετίαν». Για το *Αυξημένον Πρόχειρον* και τις πηγές του βλ. Σπ. Τρωιάνος, *Πηγές* 384-386.

²⁵. *Αρμ.* 2.1.15.

²⁶. *Μικρή Σύνοψη των Βασιλικών* A 39: «Καὶ τινὲς μὲν οὕτω τὴν δεκαετίαν καὶ τὴν εἰκοσαετίαν καὶ τὴν τριακονταετίαν ὠρισμένην εἶναι νομίζουσιν, ἄλλοι δὲ πάλιν οὕτω λέγουσι περὶ τούτων· ὁ νεμόμενος ἀλλότριον πρᾶγμα ἢ ἐνδημει καὶ διάγει ἐν τῷ τόπῳ, ἐν ᾧ καὶ τὸ πρᾶγμα καὶ ὁ κατὰ δίκαιον λόγον ὀφείλων τοῦτο ἔχειν ἐστίν, ἢ ἀποδημει καὶ μακρὰν ὥν κατέχει τὸ πρᾶγμα. καὶ πάλιν ὁ ἀλλότριον πρᾶγμα νεμόμενος ἢ καλῆ πίστει τοῦτο κατέχει, τουτέστιν οὐκ εἰδὼς ὅτι ἀλλότριον τὸ πρᾶγμα ἐστὶν ἀλλ' ἀπατώμενος καὶ νομιζῶν δικαίως κατέχειν αὐτό, ἢ κακῆ πίστει, τουτέστι γινώσκων ξένον εἶναι τὸ πρᾶγμα καὶ φανερώς ἀδικῶν τε καὶ βιαζόμενος· ὅταν γοῦν ὁ τὸ ἀλλότριον πρᾶγμα νεμόμενος καὶ καλῆ πίστει νέμηται τοῦτο καὶ ἐνδημη, ἴ μόνον δίδονται χρόνοι τῷ βουλομένῳ ἀνακαλεῖσθαι ἀπὸ τοῦ κατέχοντος καὶ ὡς οἰκείον μετάγειν πρὸς ἑαυτόν, καὶ μέχρι μὲν τοῦ συμπληρωθῆναι τοὺς ἴ χρόνους ἄδειαν ἔχει ὁ στερηθεὶς τούτου ζητεῖν αὐτό, μετὰ δὲ τὴν τούτων συμπλήρωσιν οὐκέτι δύναται ἀνακαλεῖσθαι αὐτό, οὐδὲ ἀγωγὴν τὴν περὶ τούτου κινεῖν, ἀλλ' αὐτὸς μὲν ἐκβάλλεται τελείως τῆς δεσποτείας τοῦ πράγματος, ὁ δὲ κατέχων αὐτό δεσπότης κύριος γίνεται καὶ οὐκέτι ἐγκαλεῖσθαι φοβεῖται καὶ εἰς δικαστήριον ἔλκεσθαι· καὶ τέτακται τοῦτο παρὰ τὸ νόμον διὰ τὸ καλῆ πίστει κατέχειν τὸν νεμόμενον τὸ ἀλλότριον, καὶ διὰ τὸ ἐνδημειν τοῦτον καὶ δυνατὸν εἶναι τῷ στερουμένῳ καὶ εὐχερὲς ἐγκλησιν ποιεῖσθαι καὶ εἰς τὸ οἰκείον ἀποκαθίστασθαι δίκαιον· ὅταν δὲ πάλιν ὁ ἀλλότριον δεσπότην πρᾶγματος καὶ καλῆ πίστει νεμόμενος τοῦτο ἀποδημῆ, διὰ τὸ μὴ δύνασθαι τὸν στερούμενον κατ' αὐτοῦ ἀποδημοῦντος διεγκαλεῖν (οὐδεὶς γὰρ κατὰ τοῦ ἀπόντος κινεῖ) δίδονται ἴ χρόνοι τῷ τὸ οἰκείον ἀπολέσαντι πρᾶγμα· εἰκὸς γὰρ ἕως τοῦ πληρωθῆναι τοὺς ἴ χρόνους ἐπιδημῆσαι τῷ τόπῳ τὸν τὸ πρᾶγμα κατέχοντα καὶ δυνήθηναι τὸν ἀφαιρεθέντα αὐτὸ ἀντικριθῆναι τῷ ἀδικοῦντι καὶ εἰς ὅπερ ἀδικεῖται δικαιοθῆναι», ἐκδ. JGR VI, σ. 319-547. Για τη συλλογὴ βλ. Σπ. Τρωιάνος, *Πηγές* 382-384.

²⁷. *Αρμ.* 1.3.6-9.

τον Μιχαήλ Ατταλειάτη στο έργο του *Πόνημα Νομικόν* που συντάχθηκε το 1073/1074. Συγκεκριμένα στη διάταξη 9 του τριακοστού κεφαλαίου που επιγράφεται «*Περὶ καταχρήσεων καὶ νομῶν*» διαβάζουμε: «*Ἔρρισταὶ χρόνος τοῦ ἐπιζητεῖν τὸ οἰκεῖον. Αἱ γὰρ ἀγωγαὶ οὐκ ἀθάνατοι ἐτυπώθησαν, ἀλλ' ὠρίσθη χρόνοις τοῖς νομοθέταις, ἵνα ὅταν τις ἐκπέσῃ τοῦ ἰδίου πράγματος, ἀνακαλῆται τοῦτο διὰ δεκαετίας, ἢ εἰκοσαετίας, ἢ τριακονταετίας, ἐὰν ἀκίνητόν ἐστι· τουτέστι δεκαετία μὲν, ὅταν ὁ νεμόμενος τούτου καλῆ πίστει νέμεται, οἷον δι' ἀγορασίας ἢ δωρεᾶς ἢ ἄλλου συναλλάγματος· ἀγνοῶν ὅτι ἔστιν ἀλλότριον· εἰκοσαετία δέ, ὅταν ὁ καλῆ πίστει νεμόμενος ἀποδημῆ εἰς ἕτερον ἐπαρχίαν*»²⁸. Η παρανόηση προκαλεῖ εντύπωση, αν σκεφτούμε ότι ο Ατταλειάτης διετέλεσε μεταξύ άλλων κριτῆς ἐπὶ τοῦ ἵπποδρόμου καὶ τοῦ βήλου²⁹, και δημιουργεῖ κάποιο προβληματισμό και για τη νομική κατάρτιση του ἰδίου, τουλάχιστον ὅσον αφορά στο εμπράγματο δίκαιο, και για το επίπεδο της νομικῆς επιστήμης στο Βυζάντιο στα τέλη του 11^{ου} αι.³⁰

Συνοψίζοντας, διακρίνουμε σχηματικά δύο παραδόσεις, την πρώτη, την ορθή, ἀπὸ το Ιουστινιάνειο Δίκαιο και τον *Πρόχειρο Νόμο* στο δεύτερο βιβλίο της *Εξαβίβλου* με την παρεμβολή του *Αυξημένου Προχείρου*, και μία δεύτερη, τη λανθασμένη, που μεταφέρεται ἀπὸ το *Πόνημα Νομικόν* του Ατταλειάτη στη *Μικρὴ Σύνοψη* και ἀπὸ ἐκεῖ στο πρώτο βιβλίο της *Εξαβίβλου*, ἐνὼ προηγείται το *Αυξημένον Πρόχειρον*³¹.

Αντιφατικὲς διατάξεις, εραριστικός-συμπληματικός χαρακτήρας, αναδιάταξη της νομικῆς ὕλης, παρανοήσεις κανόνων ρωμαϊκῆς προέλευσης Δικαίου, ἔχουμε ἐνώπιόν μας μερικὰ ἀπὸ τα στοιχεία που συνθέτουν τη φυσιογνωμία του βυζαντινοῦ Δικαίου – και για κάποιους τη γοητεία του.

Ας ξαναγυρίσουμε ὁμως στην Εισαγωγή της ἐκδοσης της *Εξαβίβλου*. «*Συνήθως*», γράφει ο εικοσιεπτάχρονος τότε ἐπιμελητῆς της ἐκδοσης, «*ὄσοι ασχολοῦνται με την Εξάβιβλο φαίνεται να ξεχνοῦν το*

²⁸ Πόνημα Νομικόν 30.9, ἐκδ. JGR VII, σ. 409-497. Για το εγχειρίδιο του Ατταλειάτη που ἀντλεί ἀπὸ τα Βασιλικά βλ. Σπ. Τρωιάνος, *Πηγές* 285-286.

²⁹ Για την υπαλληλική σταδιοδρομία του Ατταλειάτη βλ. *Michaelis Attaliatae Historia*, ἐκδ. E. Th. Tsolakakis, [Corpus Fontium Historiae Byzantinae 50] Athenis 2011, σ. xxxi-xxiv. Εκτενὴ βιογραφία του παραθέτει ο D. Krallis, *Michael Attaleiates and the Politics of Imperial Decline in Eleventh-Century Byzantium*, [Medieval and Renaissance texts and studies 422] Arizona 2012, σ. 1-42.

³⁰ Για τα νομικά ρεύματα και τις σχολές σκέψης προς τα τέλη του 11^{ου} αι. βλ. Wanda Wolska-Conus, *L'École de droit et l'enseignement du droit à Byzance au XIe siècle: Xiphilin et Psellos, Travaux et Mémoires* 7 (1979) 1-106.

³¹ Αυξ. Προχ. 38.115.

βασικό της χαρακτηήρα, όπως προσδιορίζεται από τον κύριο τίτλο της. Πρόχειρον Νόμων· η Εξάβιβλος είναι ένα πρόχειρο εγχειρίδιο που σκοπός του είναι να περιλάβει όσα τοῖς πολλοῖς ἐν γνώσει καθίστασθαι δίκαιον»³², και συνεχίζει λίγο πιο κάτω, «πληρέστερη από όλες τις προηγούμενες επιτομές, έχοντας περιλάβει ολόκληρο σχεδόν το κείμενο του Προχείρου και της Μικρής Συνόψεως, με αρκετή σαφήνεια και με πρωτότυπη συστηματική διάταξη της ύλης, απετέλεσε πραγματικά όχι μόνο την ευρύτερη, μετά τα ίδια τα Βασιλικά, αλλά και την χρησιμότερη συλλογή του βυζαντινού δικαίου»³³. Δεν νομίζω ότι υπάρχει λόγος να προσθέσουμε κάτι περισσότερο.

Μένει μόνο ο Κωνσταντίνος Αρμενόπουλος, ο σεβαστός κριτής της θεοσώστου πόλεως Θεσσαλονίκης. Μπορούμε άραγε, ύστερα από όσα ειπώθηκαν, να φανταστούμε το πρόσωπό του, το πρόσωπο που δεν γνωρίζουμε και πιθανότατα δεν θα μάθουμε ποτέ, σκεπτικό ή λιγότερο σκεπτικό, καθώς έγραφε τα χωρία της *Εξαβίβλου* του, τα χωρία που αποτέλεσαν αντικείμενο αυτής της αμήχανης ανακοίνωσης; Σήμερα, στην πόλη αυτή, σε τούτη εδώ την πικρή περίσταση; Αν ωστόσο προσπαθούσαμε, ίσως να μην ήταν εντελώς μάταιο.

³². Κ. Πιτσάκης, *Εξάβιβλος* να΄.

³³. Κ. Πιτσάκης, *Εξάβιβλος* νγ΄.

Marios Th. Tantalos

**“Skeptical” Harmenopoulos. Remarks on the law regulations 1.3.3-9
of *Hexabiblos***

Several explicitly stated reservations as well as a misinterpretation in a unit of law regulations in *Hexabiblos* concerning the conditions of *usucapio* create the impression that Konstantinos Harmenopoulos, the author of *Hexabiblos*, is skeptical about their correctness. Further delving into the sources of *Hexabiblos* however, brings to light that Harmenopoulos’s “skepticism” is rooted in the sources themselves. The origin of the misinterpretation is finally revealed: it is the *Ponema Nomikon*, a legal compendium compiled by the judge and eminent historian Michael Attaleiates.

